

ADATOK A KEMENESALJAI VAS PÁL LYUKA NEVŰ BARLANG FÖLDRAJZI HELYÉHEZ

*Becsésb az elvétett s ismét megtalált út,
Ki az igazsághoz tévelygés után jut,
Forróbban öleli.
(Kazinczy Ferenc, 1804)*

Kemenesalja! Erről a szóról sok minden eszünkbe juthat: Berzsényi Dániel, szőlőművelés, tanúhegyek, Eötvös Loránd. De vajon a barlangok eszünkbe jutnak-e? Nem csoda, ha nem, hiszen az országnak nem olyan része, amelyet a köztudat kifejezetten a „barlangos” tájak közé sorolna. Pedig itt is vannak barlangok – ha nem is sok –, és volt köztük egy olyan is, amely máig sem teljesen tisztázott módon, de meghatározó volt az itt élő emberek életében. Mielőtt az immár örökre elveszett barlang nyomába erednénk, ismerkedjünk meg röviden a kemenesaljai tájjal, az itt található hegyekkel és barlangokkal.

A Kemenesalja a Cser (25 kilométer hosszú, egységes kavicsplató Sárvártól Marcaltőig) lankáitól a Marcal árteréig terjed; hozzátartoznak a Marcal bal parti sávjában települt községek csakúgy, mint a nevezetes bazalt tanúhegyek és a szőlőhegyek is. A táj enyhén hullámos síkság, amelyet az Ős-Rába által lerakott kavicsstakaróba vájtak a folyók. Az egykor jóval erőteljesebb Ős-Zala, illetve Marcal, valamint a kemenesaljai patakok, – Cinca, Kodó, Csikászó-patak, Mosó-árok – sok-sok évezred alatt meghatározták a táj képét. Kemenesalja talán leghíresebb felszíni alakzatai a vulkanikus sziget-hegyek, a táj központjában magasodó Ság-hegy, a szerényebb Kis-Somlyó, a kevésbé ismert, de szintén sok szépséget, érdekességet rejtő sitkei, gércsei, vásárosmiskei, és kemenesmagasi bazalttufa-halmok.

A bazalt-hegyeket létrehozó vulkánosság kb. 5 millió éve volt aktív. Az első időkben aláhulló vulkáni porból álló rétegekre többszöri kitörés során láva ömlött, mely kemény, ellenálló bazalttá szilárdult. Ez a szél, víz, hőingadozás által lassan pusztított lávapajzs megvédte az alatta fekvő, lazább rétegeket. Míg alsóbb lankáin még az egykori pannóniai tenger homokos üledékeit találjuk, addig a lejtők felső részein a kiszórt vulkáni tufa, illetve a bazaltperem pusztulása során lesodródott közettörmelék borítja a felszínt. A bazaltkúpok minden korban a térség meghatározó pontjai voltak, messze látszó magaslataik minden korban vonzották a környék lakosait. Lengyel Pál 1964-ben megjelent munkájában a következőket írja a Ság-hegyen talált régészeti leletekről: *Az utolsó 50 évben a Ság-hegy bazaltsapkáját eltávolították, közben a fedőréteg lefejtésekor sok-sok régészeti lelet került elő. Amikor dr. Lázár Jenő a bazaltbányához került, gyűjtötte a leleteket és létrehozta magángyűjteményét, amelyet a szakirodalom Lázár-gyűjtemény néven emleget. Ez az anyag jelenleg a Magyar Nemzeti Múzeumban van. Lázár gyűjtései bizonyították, hogy a Ság-hegyet és feltételezhetően a hegyen található barlangokat is már az újkőkorszak óta emberek lakták, de kerültek elő leletek a réz-, bronz- és vaskorból is. A telepet a későbbiekben feltehetően a kelta betörés pusztította el (LENGYEL, 1964).*

A XX. században szomorú idők következtek bazalt-hegyeinkre, mert a fejlődő iparosodás, építkezés és útépités által igényelt kömennyiséget nagyrészt az egymás után megnyitott bazaltbányák szolgáltatták. Alig maradt hegy a Balaton-felvidéktől Kemenes vidékéig, amelyet ne sebzett volna meg több-kevesebb mértékben a bányászat. Talán mind közül az egyik legnagyobb, de minden bizonnyal a legismertebb, azóta már felhagyott bánya a Ság-hegyen volt. Az évtizedeken át tartó intenzív bányászat folytán a hegy elveszítette eredeti alakját, tetejét hatalmas kráter és meddőhányók szabdalják fel. Legmagasabb

pontja ma 13 méterrel alacsonyabb az egykori tetőszintnél, de 279 m-es magasságával így is a térség legkiemelkedőbb hegycsúcsa maradt (1. ábra).

A Ság-hegyen folytatott bányászatról Lengyel (1964) könyvéből tudhatunk meg további részleteket: ... A hegy közettakarója még szinte érintetlenül megvolt. Tulajdonosai a vépi Erdődy grófok voltak, akikről 1911-ben 50 évre bérbe vették a hegyet, majd létrejött a Sághegyi Bazaltbánya Rt. A szerződés értelmében 50 év eltelte után a bánya felszereléssel és épületekkel együtt visszakerült volna az Erdődyek kezére, akik aligha gondoltak arra, hogy erre az időre elfogy a Sághegy, hogy ekkor már a kráterből fogják szedni a bazaltot.

Nem került el a bányászat a kisebb testvért, a Kis-Somlyót sem, de ugyancsak kőfejtők működtek a sitkei Herceg-hegyen, a gércei és miskei dombokon is. Ezek azonban jóval kisebbek voltak, nem okoztak olyan látványos tájrombolást, bár némelyikük egészen a közelmúltig használatban volt.

1. ábra. A Ság lebányászott felső része madártávlatból (forrás: <http://www.civertan.hu/legifoto>)

A Kemenesalja a 4430-as barlangkataszteri körzetbe tartozik, amely a Kemeneshát, Kemenesalja mellett magában foglalja a Keszthelyi-hegység és a Bakony egy részét is. A Kemenesalján eddig csak a Miskei-tufagyűrű Pet-hegyének bazalttufájában és a nagysimonyi vasútállomás melletti homokkőben sikerült összesen két barlangot találni. A Pet-hegyi-barlang egy kisebb kőfejtő falában, a peremmel párhuzamos törés mentén kialakult tektonikus barlang. A nagysimonyi Vasút-menti-barlang egy homokfejtés indította konzek-venciabarlang.

A Ság-hegyen jelenleg egy mesterségesen kialakított, barlangnak tartott üreg található, a Robbantómenedék, amelyet a bányászok készítettek a pergő kő elleni védelemül. Nem egészen egy évszázaddal ezelőttig azonban, a Ság híres barlangja volt a Vas Pál lyuka (BERTALAN, 1938) néven ismert félig természetes, félig mesterséges üreg. A barlang további előforduló nevei voltak még:

Vas Pál kapuja (BREDETZKY, 1804),
Vas Pál luka (KIS, 1806/1845),
Vas Pálka Puja és Vas Pelka Puja (BEUDANT, 1822),
Remete-barlang (EDVI-ILLÉS, 1854),
Ságüreg (Vas vármegye kataszteri felmérése, 1857)
Sághegyi-sziklaüreg (BERTALAN, 1938).

A fennmaradt nevek közül hitelesnek kell tekintenünk a BREDETZKY (1804), KIS (1806/1845), EDVI-ILLÉS (1854), a Vas vármegye kataszteri felmérése (1857) és a BERTALAN (1938) által említett neveket. Beudant 1822-ben írt munkájában hivatkozik Bredetzky írására, és a barlang nevét hibásan

átvéve Vas Pálka Pujának/Vas Pelka Pujának nevezi helytelen szótagolás eredményeképpen, tehát az általa használt nevet nem lehet autentikusnak tekinteni.

A barlangot 1804-ben Bredetzky Sámuel említi először német nyelvű munkájában Vas Pál kapuja néven. Részletesen leírja a barlang belső terét, miszerint benne kőből készült ágy, asztal, padok voltak. Edvi-Illés Pál szerint a barlang egy hajdan itt rejtőzködő remetéről kapta a nevét. A szájhagyomány szerint a zsványok tanyájaként számon tartott üreg a tatárjárás és a török betörések alatt a menekülőknak, később, a kuruckorban pedig a bujdosóknak szolgált rejtékhelyül. Eszterhás István gyűjtésében olvasható, hogy Gyűrűsy Dezső celldömölki tanár szóbeli közlése szerint Vas Pál egy birtokos volt, aki a barlangba menekítette jobbágyait a tatárjárás idején. A hozzávetőlegesen rekonstruálható morfológiai és geológiai szituációkból úgy tűnik, hogy a barlang a szürke, pados elválású bazaltban valószínűleg tektonikus eredetű üreg volt. A barlang áldozatul esett az ipari fejlődésnek, 1914-ben fejtette le a Mittelmann–Lázár-féle kőfejtő. Pontos helye nem ismert, az biztos, hogy Celldömölk határában volt, vagy a Ság-hegy déli oldalában, vagy annak a tetején. Ennek a kérdésnek a tisztázására sikerült új adatokat fellelnem.

Egy mára már elpusztult barlang után nyomozni nehéz feladat, én is csak véletlenül akadtam a nyomára. Kis János nemesdömölki evangélikus lelkész életének emlékezéseit olvasva hallottam először erről a barlangról, és csak utána kezdtem el tudatosan kutatni a régi feljegyzésekben. Érdekesnek találtam, hogy a korábbi művek egyetlen helyen sem hivatkoztak Kis János említett írására. Az igaz, hogy műve első kiadásban csak 1845–46-ban jelent meg, tehát jóval Bredetzky és Beudant műve után, azonban könyvének a barlangra vonatkozó története 1806-ban játszódik, tehát mindössze két évvel Bredetzky Sámuel munkájának megjelenése után. Az emlékezésből fontos információkat lehet kapni arról, hogy hol is lehetett ez a barlang valójában. Kis János a barlangról a következőt írta: *1806-ban, nemes-dömölki prédikátor koromban, felmentem néhány látogató győri barátimmal a Sághegye meredek oldalának fenső részén található azon üregbe, mely (mivel a monda szerint valamely Vas Pál nevezetű a törökök elől abban rejtézet el) Vas Pál lukának hivatik. A felmenés, ha vesződéssel járt is, nem rémített meg, de midőn az üregből láttam, mely veszedelmes legyen akár a meredélyek között a lemenés, akár a sikos és kopasz ösvényen a hegy tetejére mászás, akkor borzadás futotta végig testemet, s megfogadtam, hogy csak ekkor menekedhessem meg szerencsésen, sohasem fogom magamat oly veszedelemnek kitenni.*

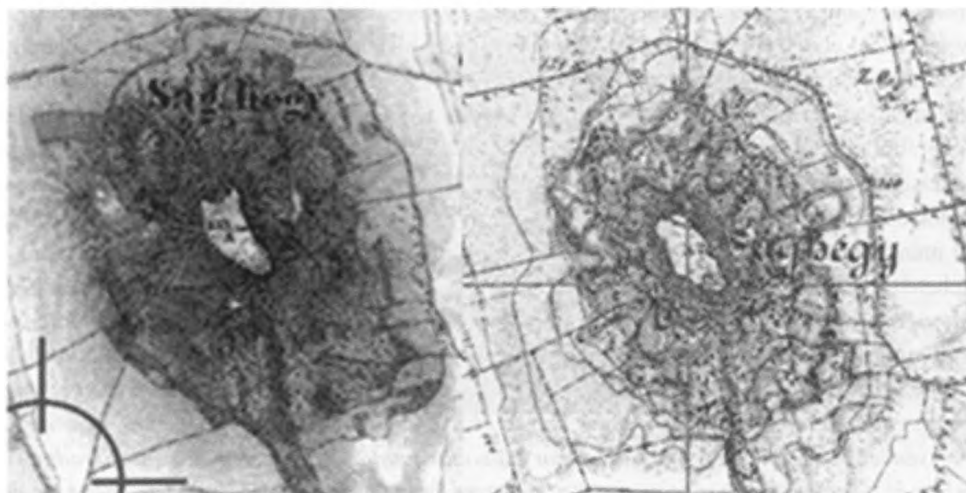
A fenti idézetből egyértelműen kitűnik, hogy a bejárat semmiképpen nem a hegy tetején nyílt, hanem a hegy oldalán, mégpedig feltételezhetően annak déli oldalán kellett lennie. Ennek bizonyítására további adatok találhatóak. SMIDÉLIUSZ (1932) a következőt írja: *Lakásul használták a hegy barlangjait is, amelyeket a kőfejtések alkalmával pusztítottak el. Ezek közül az egyiket, talán a legnagyobbat a nép Vas Pál lyukának nevezte. Ez a barlang Izsákfa irányában volt [Izsákfa a Ság-hegytől délkelet felé van – a szerző], és állítólag a tatárjárás idején a környék lakóinak búvóhelyeül szolgált.* Ezt említheti Lipp Vilmos is 1876-ban, amikor azt írja, hogy a Ság-hegyen *...még egy természetes barlang is létezik, melynek belsejében szintén neolitikumi emlékek találtak.* A barlang déli oldali elhelyezkedését alátámasztják Bertalan Károly barlangkutató 1938-ban a Bakonyról és 1958-ban a nem-karsztos barlangokról kiadott kataszteri munkái is. 1938-ban a következőket írta a barlangról: *Vas Pál lyuka (Vas Pál kapuja). A Celldömölk melletti Sághegy D-i oldalának csupasz bazaltsziklái között van egy kráter-szerű üreg, melyet az egykor ott lakott Vas Pált nevű remetéről neveztek el. Feltáratlan.* 1958-ban megjelent művében szinte szó szerint ugyanezt írta: *Vas Pál lyuka (Vas Pál kapuja) a Sághegy déli oldalának csupasz bazaltsziklái között volt. Áldozatul esett a kőfejtésnek.*

Edvi-Illésnek a Vasárnapi Újság 1854. október 15-én a 33. számban megjelent írása ugyancsak a barlang déli oldali elhelyezkedését támasztja alá, bár az kétségtelen, hogy helytelenül a Ság-hegy kőzetét gránitnak feltételezi: *Vas megye keleti szélén, az u. n. kemenesi dombláncz aljának rónaságán, emelkedik a Ság hegye, mint valami széles karimájú rövid púpu kalap. A karima körös-körül be van ültetve szőlőkkel; még alább szántóföldek és gyümölcsfák szegélyezik a gyepű belső mellékeit. A hegynek tulajdonos urasága nagyobb részint gróf Erdődi Kajetán, ki huzza a bordézmát évenként; a hegység*

déli része pedig, a nemes hegy, szabad birtoka a tulajdonosoknak... A hegy dereka merőn felnyulva, gránitkövekből van alkotva, mint azokat a déli oldal felől csupasz kő sziklákban láthatni is. E sziklák üregében van egy barlang, mely egy itt hajdan rejtezett remetének nevére Vas Pál lyukja czimet visel. A tetőről, ide, mint nyaktörő mélységre vakmerőn lebozsátkozni, és a látogatóknak bent irt neveiket ujakkal szaporítani: az e hegyre felhágó ifjak el nem mulasztják.

Megvizsgálva a 19. században készült katonai felmérések térképeit, továbbá az 1850-es években készített kataszteri felmérés szelvényeit további érdekes megfigyeléseket lehet tenni.

Hadászati célokból és Magyarország területének jobb megismerése céljából a 18. és 19. században három katonai felmérést is végeztek. Az elsőt 1780 és 1784 között, a másodikat 1806 és 1869 között, a harmadikat pedig 1869 és 1887 között. Megvizsgálva a II. és III. katonai felmérések térképeit (2. ábra), amelyek abban a korban készültek, amikor a Ság-hegyi barlang első leírásait közreadták, megállapítható, hogy a barlang egyik térképen sem volt feltüntetve.

2. ábra. A Ság-hegy a II. és III. katonai felmérés térképén (forrás: www.arcanum.hu, www.lazarus.elte.hu)

Magyarország kataszteri felmérése és térképezése 1856-ban kezdődött. Az állandó kataszternek nevezett munkát a történelmi Vas vármegyében 1857–58-ban készítették. A részletes térképen jelölték a határvonalakat, dűlőneveket, telkeket, parcellaszámokat és utakat, továbbá a parcellákba írva a tulajdonosok neveit. Egy településhez több, 258×326 mm-es szelvény tartozott, amelyeket a kihajtást lehetővé tevő vászoncsíkokkal összeragasztottak, beosztásukat áttekinthető lapon rögzítették. Minden térképet – melyek méretaránya 1:2880-as, fontosabb területek ábrázolásánál 1:1440-es vagy 1:720-as volt – hátlapjukon hitelesítő záradékkal és aláírással láttak el. A Ság hegyet tartalmazó szelvény felírása a bal felső sarokban a szelvényeket azonosítja: XX. 36 ac–bc. A közepén lévő megírás közigazgatási adatokat tartalmaz: „SÁGH mezőváros, Magyarországon Vas megye, Adóhivatal Kis Czell, 1857”. Alsó szélén megírásban a készítő neve látszik: „Szerkesztette másodosztályú segéd Neiser Hilar, bejárta és felvette negyedosztályú mérnök Rivapit Sepold”. A hegy déli oldalát megvizsgálva érdekes jelre lehetünk figyelmesek; a hegytető alatt mintha egy oldalnézetes barlangbejárat szimbóluma látszódná (3. ábra). A képszerű jelekkel való ábrázolás nem ritka ezeken a kataszteri szelvényeken, például az erdős területeken igényesen kidolgozott lombhullató fákkal jelölték a fákkal való borítottságot. A barlangszerű jelkulcs alatt lévő felirat alig olvasható, belőle szinte csak egyes betűk azonosíthatók. Hosszas szemlélés után sikerült csak a felirat lehetséges értelmét megfejteni: Ságghiüreg. A Ságghiüreg szó lényegében azonosnak tekinthető a 20. századra fennmaradt egyik elnevezéssel, a Sághegyi-sziklaüreggel. Amennyiben jól sikerült a jelkulcsot és a feliratot értelmezni, úgy térképi bizonyítást is nyert az irodalmi forrásokkal

alátámasztott megállapítás, hogy a Vas Pál lyukának nevezett barlang valóban a Ság-hegy déli oldalában volt, és nem pedig annak fensíkszerű tetején.

3. ábra. A Ságüreg jelkulcsi jelölése a Ság-hegy 1857-ben készített kataszteri szelvényén (forrás: Arcanum Adatbázis Kft.: Vas megye az első kataszteri felmérés térképein 1856–1860)

A Kemenesalja barlangjainak kutatásával a Vulkánszpeleológiai Kollektíva foglalkozott, és 2002-ben kiadott összefoglaló tanulmányukban Eszterhás István a barlang bejáratát a Ság déli oldalára jelölte (4. ábra), amely az akkori ismereteink, és a most bemutatott újabb történelmi források adatai szerint is az egykori barlang feltételezhető legvalószínűbb helye lehet.

4. ábra. A Vas Pál lyukának feltételezett helye (forrás: <http://geogr.elte.hu/nonkarstic>)

IRODALOM

- BERTALAN K. (1938): *A Bakony-hegység barlangjai* – Turisták Lapja, 50. évf., 4. sz., Budapest, p. 207.
- BERTALAN K. (1958): *Magyarország nem karsztos eredetű barlangjai* – Karszt- és Barlangkutató Tájelejtő, Budapest, p. 13–21.
- BEUDANT, F. S. (1822): *Voyage minéralogique and géologique en Hongrie*. – Párizs, (II. köt.), p. 446–447.
- BREDEZKY S. (1804): *Beytrage zur Topographie des Königreichs Ungarn* – Wien, III. köt. p. 230.
- EDVI-ILLÉS P. (1854): *Helynevek magyarázója*. Vasárnapi Újság (I. évf.), Budapest, p. 282., (<http://epa.oszk.hu/00000/00030/00033/> – 2011.10.12.)
- ESZTERHÁS I. (2002): *A Kemenesalja barlangjai* – kézirat a Vulkánszpeleológiai Kollektíva Évkönyvében az MKBT és a BI adattárában, Budapest, p. 237–244.
- KIS J. (1806/1845-46): *Kis János superintendens emlékezései életéből*, in: Berzsenyi Dániel művei, Kis János emlékezései (1985), Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, p. 857–858.
- LENGYEL P. (1964): *A sághegyi őstelep*, Cellőmölki Községi Tanács, Szombathely, p. 19, 37, 101.
- LIPP V. (1876): *A történelem előtti kor Vas megyében*, Vas megyei Régészeti Egylet Évi Jelentése, p. 66–84.
- SMIDÉLIUSZ B. (1932): *Kemenesalja lakói a régmúltban és most* – Kemenesalja, XXVIII. évfolyam, 23. sz.

HOZZÁSZÓLÁS

Korábbi, barlangi mondák utáni kutatásaim során találtam a fenti barlanggal kapcsolatos cikket a Pécsi Lapokban, melyet célszerűnek tartok itt röviden ismertetni, kiegészítve ezzel a barlangról a fentiekben közölt ismereteket. A cikk szerzője az alábbiakat írja a barlangról:

A Ság-hegy délkeleti oldalának magaslatán hosszúkás, sötét üreg tátong, belseje alig egy négyszögöl, melyben a mohos szikladarabok oly szabályosan rakvák egymásra, mintha emberi kezek alkották volna. Az üreg közepén gömbölyű kődarab áll; a háttérben – mintegy a szikla alá vésve – pihenésre számított hosszúdad nyughely látszik.

Az üregen kívül csoportosuló sziklák lépcsőket képeznek – az idő, vagy a fölülről leomló kövek által megrongálva.

Majd a barlanghoz fűződő mondát írja le. A vidék környező falvainak egyikében lakott Vas Pál, ... a vidék legdúsabb nemeseinek egyike s bájos ifjú leánya, Dóra. Vas Pál – amikor a tatárok megtámadták a falut, – lányával és vagyonkájával a barlangba menekült. A tatárok azonban néhány nap múlva felfedezték rejtkehelyüket, és megtámadták őket. Az idős Vas Pál bátran szembeszállt a tatárokkal. *A küzdők közt heves csata támadt. Vas Pál, mennyire hanyatló ereje engedé, becsülettel felelt meg magyar nevének; de a túlerővel szemben ... egyetlen út maradt a szabadulhatásra: önként rohanni a mélységbe, ... Összeszedvén végerejét, átölelte Dóra karcsú derekát, homlokát csókkal illeté, s evvel a sziklapárkányról a borzasztó mélységbe zuhantak.*

Forrás:

CONCHA Károly: A Ság-hegyi sziklaüreg (Kemenesaljai népmonda) – Pécsi Lapok 1860. dec. 6.

Hazslinszky Tamás